

Жаппасов Ж.Е.¹, Тасилова Н.А.², Искакова Ғ.З.³

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: zhappasov-74@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, e-mail: tasnaz@mail.ru

³PhD, аға оқытушы, e-mail: gali209@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**П. ХВОРОСТАНСКИЙ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ
ТАРИХИ МАҢЫЗЫ**

Бұл мақалада «Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» Қазақстан тарихының маңызды дерек көзі ретінде қарастырылады.

Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» статистикалық мәліметтерден жинақталған 27 томнан тұрады, ол қазақ халқының этникалық тарихын, дәстүрлі шаруашылығының ерекшеліктерін зерттеудің маңызды дерек көзі болып табылады. Деректерде жинақталған ақпараттар уникалды. Ең алдымен маңызды фактілердің, тарих, этнография, география, топонимика, демография және т.б. мәселелерге қатысты құнды мәліметтердің бір деректе шоғырлануы. Сондықтан да бүгінгі таңда бұл деректі деректанулық талдау мәселесіне деген қызығушылық артып отыр.

Онда қазақ тарихының маңызды дерек көзі болып табылатын «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарын...» зерттеу мен талдау методикалары мен тәсілдері көрсетіліп, деректану ғылымының талаптарына сай зерттеу мен сынның өткізудің, сыныптау мен талдаудың әдістері мен оны нақты тарихи зерттеулерде пайдалану тәсілдері ұсынылған. Сонымен қатар статистикалық зерттеулерді ұйымдастырған, деректі құрастырған авторлар, олардың көзқарастары талданған.

Түйін сөздер: дерек, деректану, талдау, әдіс, статистика, этнос, құрылым.

Zhappasov Zh.E.¹, Tasilova N.A.², Iskakova G.Z.³

¹Candidate of Historical Sciences, associate professor, e-mail: zhappasov-74@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, Associate professor, e-mail: tasnaz@mail.ru

³PhD, senior lecturer, e-mail: gali209@mail.ru

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Historical Importance of the Expedition P. Khvorostansky

This article analyzes the source called “Materials Kirghiz (Kazakhs) land use...” of the late XIX – early XX century. Topicality of the theme of investigation is that «Materials on Kyrgyz land using» introduces code of statistical materials which consists of 27 volumes, and it is invaluable source in investigation ethnical history of Kazakh people, peculiarities of Kazakh traditional economy.

Informativeness, concentrated in materials is unique. First of all by the scale of covering of all totality of important facts, events, occurrences in the field of history, ethnography studies, geography, toponymy, demography and etc. That’s why nowadays great interest to source study aspect grew in learning given source. The choice of the theme of investigation is explained by its great scientific theoretical significance.

It discusses the methodology of research and analysis of the important source of Kazakh history “Materials of Kyrgyz land use ...”, proposed methods of research and testing, classification and analysis in accordance with the science of sources and methods of application in specific historical studies.

Key words: source, science of sources, analysis, method, statistics, ethnos, structure.

Жаппасов Ж.Е.¹, Тасилова Н.А.², Искакова Г.З.³

¹кандидат исторических наук, доцент, e-mail: zhappasov-74@mail.ru

²кандидат исторических наук, асс. профессор, e-mail: tasnaz@mail.ru

³доктор PhD, старший преподаватель, e-mail: gali209@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Историческое значение экспедиции П. Хворостанского

В настоящей статье рассматриваются «Материалы по киргизскому землепользованию...» как исторический источник по истории Казахстана конца XIX – нач. XX века. Документы, собранные в материалах уникальны по масштабу охвата всей совокупности важнейших фактов, событий, явлений в области истории, этнографии, географии, топонимики и демографии казахского народа. Они представляют собой свод статистических материалов, состоящий из 27-ми томов, который является бесценным источником в исследовании этнической истории казахского народа, особенности казахского традиционного хозяйства.

Это материалы исследований статистических и исследовательских экспедиций проведенных с целью колонизации территории Казахстана царской Россией в конце XIX в. – начале XX в. Несмотря на то что эти документы были источником для колониальной политики, они также являются ценным источником по структуре родо-племенного состава, хозяйственной, экономической, социальной истории и других аспектов жизни казахов того периода.

Ключевые слова: источник, источниковедение, анализ, метод, статистика, этнос, структура.

Кіріспе

Орталық Ресейде шаруалардың қоныс аударуы XIX ғ. 70-80 жж. аграрлық дағдарыс пен крепостниктік қоныстың жойылуына байланысты үлкен масштабта жүрді. Аграрлық мәселенің шиеленісуіне және Ресейде шаруалар қозғалысының күшеюіне байланысты Патша үкіметі қоныстандыру саясатына шұғыл бетбұрыс жасады. Олар шаруаларды шет аймақтарға қоныстандыру арқылы халық тығыз қоныстанған Еуропалық Ресейдің губернияларындағы аграрлық қайшылықтарды басуға болады деп ойлады. Шаруаларды қарқынды түрде қоныстандырған аймақ – Қазақстан болды.

Қазақстанда қоныс аудару саясатын жүргізуде белгілі статист А. Кауфманның зерттеу жұмыстары осы статистикалық экспедицияның әдістемелік негізіне айналды (Кауфман, 1903а:78). Оның зерттеу жұмыстары көшпелілердің жер нормасын анықтап, нақты мал басына шаққанда қажетті жердің мөлшерін шығаруға бағытталған болатын (Кауфман, 1903б:205). Осы зерттеу жұмыстарының нәтижесін басшылыққа алған зерттеу партияларының зерттеу әдістері ұқсас болды.

1904-1913 жж. П.П. Хворостанскийдің (Хворостанский, 1915: 158-206) басшылығымен Орал-Торғай облыстарын зерттеген статистикалық партияның жинаған «Қырғыздардың (қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» 7 – томы да біздің зерттеуіміздің негізгі дерек көзі болып отыр. Олар Торғай (МКЗ Тургайский уезд, 1911), Ырғыз (МКЗ Иргизский уезд, 1913), Қостанай

(МКЗ Кустанайский уезд, 1912), Ілбішін (МКЗ Лбищенский уезд, 1914), Орал (МКЗ Уральский уезд, 1909), Темір (МКЗ Темирский уезд, 1910), Ақтөбе (МКЗ Актюбинский уезд, 1912) уездерінің тарихынан, экономикасы мен шаруашылығынан құнды мәліметтерді беретін деректер кешенін құрайды.

Біздің зерттеу нысанамызға айналған бұл деректерде XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы қазақ қоғамының шаруашылық, әлеуметтік-экономикалық, генеологиялық, этнографиялық, метеорологиялық, биологиялық, географиялық және т.б. салалары бойынша құнды мәліметтерді алуға болады.

Әдістеме

Зерттеуіміздің методологиялық негізін объективтілік, тарихилық, жүйелілік секілді ғылыми танымның маңызды принциптері құрайды. Сонымен қатар деректану ғылымының деректердің пайда болуының объективтілігі мен субъективтілігі, алғышарттары мен тарихи жағдайлары, сақталу формалары мен ерекшеліктері, деректерді сыныптау және сыннан өткізу қажеттілігі сияқты теориялық қағидаларға негізделген.

Мақаланы дайындау барысында алынған ақпараттардың толықтығы мен шынайылық деңгейін анықтау және деректанулық зерттеудің негізгі әдісі ретінде тарихи-салыстырмалы, құрылымдық-функциялық, синтетикалық және аналитикалық талдау, жинақтау және қорыту әдістері қолданылды. Сондай-ақ жұмыста тарихи зерттеудің жалпы ғылыми әдістері мен талдау

тәсілдері, қазіргі тарих ғылымында қалыптасып келе жатқан жаңа бағыттағы тың ой-тұжырымдар мен ұлттық тұрғыдағы көзқарастар басшылыққа алынды.

XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы Қазақстан жерлерін зерттеген статистикалық экспедициялар.

XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы Қазақстан жерлерін зерттеген статистикалық экспедициялардың міндеті аумақты табиғи, тарихи жағынан зерттеп суреттеу, осы мәселедегі ауылдар мен болыстардың маңызын, шаруашылық жүргізу, жер пайдалану тәсілдерін анықтау және көшпелі, жартылай көшпелі шаруашылықтарға қажетті жер көлемін белгілеп, оның қоныстандыру қорына алынатын көлемін анықтау болатын. Әсіресе, Ресейдің орталық губернияларынан көшіріп әкелінген шаруаларды қоныстандыру мақсатында шаруашылық-статистикалық зерттеуге баса көңіл бөлінді.

Экспедиция материалдарын патша өкіметі қазақтардың «артық» жерлерін күшпен тартып

алуды күшейту үшін пайдаланады. Бұл материалдар XIX ғ. соңы мен XX ғ. бас кезіндегі қазақ шаруашылығының жай-күйі жөнінде теңдесі жоқ деректеме болып табылады. Экспедиция мүшелері жер нормалары асыра көрсетілген, көшпелі қазақтарға үлкен кеңістіктің керегі жоқ, өйткені олар жер-жерде отырықшылық пен егіншілікке көшіп жатыр деген тұжырым жасады. Бірақта Щербина экспедициясынан кейінгі қайта ұйымдастырылған зерттеулерде ол нормалар бұрынғыдан да төмендетілді. Бұл ретте Ә.Бөкейхан Щербинаның нормасын жақтаған болатын. Дегенменде, Ф. Щербина басқарған экспедиция патшалы Ресей өкіметінің отарлау саясатына алғаш рет ғылыми негіз жасап, қазақ халқының тарихын жан-жақты зерттеп беруімен де ерекшеленеді.

Төмендегі кестеде көрсетілген қазақ жерін түгел қамтыған зерттеу партиялары мен экспедициялардан патша өкіметінің Қазақстанда қарқынды түрде отарлау жұмыстарын жүргізгенін көруімізге болады.

1-кесте – XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы Қазақстан жерін зерттеген экспедициялар мен статистикалық партиялар

Экспедиция мен зерттеу партияларының басшылары және зерттеу жүргізілген жылдар	Зерттеулер жүргізілген аймақтар	Нәтижесінде пайда болған статистикалық деректер және олардың жалпы саны
Ф.А. Щербина 1896-1903 жж.	Ақмола, Семей, Торғай облыстары	Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. 13 том.
В. Кузнецов 1907-1909 жж.	Ақмола облысы	Киргизское хозяйство в Акмолинской области. Повторное исследование 1907-1909 гг. 5 том.
П.А. Скрыплев 1906-1913 жж.	Сыр-Дария облысы	Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные Сыр-Даринской статистической партией. 5 том.
П.П. Румянцев 1909-1913 жж.	Жетісу облысы	Материалы по обследованию туземного и русско-сторожилычского хозяйства и землепользования в Семиреченской области. 7 том.
П.А. Хворостанский 1904-1912 жж.	Орал, Торғай облыстары	Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого районо. 7 том.
А.В. Переплетчиков 1910-1911 жж.	Семей облысы	Материалы по повторному обследованию в 1910-1911гг. Хозяйства и землепользования киргиз Семипалатинской области. 3 том.

Торғай-Орал облыстарын зерттеген ұжымның құрамы

Торғай-Орал облыстарына арналған «Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» (Одан әрі «ҚЖПМ» – автор.) 1904-1912 жж. жерді межеллеу партиясының ұжымы жинады.

Мұрағат құжаттарына сүйенсек, зерттеу партияларында меңгеруші мен бас статисттен басқа

агроном Скалов, жұмысты жүргізуші Батманов, оның көмекшілері Прозоровский, Седельников болды. Техникалық бөлімнің меңгерушісі Шамышейский, аға топографтар Заболотский, Ядрихинский мен топографтардан Баранов, Данилин, Малянчиков, Романов, Э. Яржиновский, В. Яржиновский, Сапарянц, Скобейко, Янулевич, Ленневич, Котковский барлығы 14 топограф қатысқан.

«Отчет о работах в Тургайской и Уральской областях за 1905 г.» деп аталатын құжаттан олардың жалақысы, қосымша қажетті құралдары мен жолына, тұратын үйіне төленетін ақшаның мөлшері туралы көптеген мәліметтерді табуға болады.

Оның құрамында «ҚЖПМ» мәліметтері бойынша 1904 ж Торғай-Орал облыстарында алғашқы жұмыстарды статист Карлсон, Л.Н. Рум және І Мемлекеттік Думаның депутаты болған Т.И. Седельниковтер жүргізді. Кейіннен Батманов, Н.П. Шевалье келіп қосылды. Әлкенің жағрафиясын, табиғаты мен өсімдіктерін зерттеген мамандар 2 гидротехник – Рейнвальд пен Миронов, тау-кен инженері Казицин, геолог В.П. Семенов болды. Бұл аты аталған статистикалық партияның мүшелері туралы ғылыми еңбектерде көп жазылмады.

Л.Н. Рум 1869 ж 19 мамырда туылып, Пермь және Чернигов гимназияларында білім алды. 1889 ж Қазан университетінің медицина факультетіне түсіп, 1891 ж заң факультетіне ауысады. 1892-1894 жж. әртүрлі үйірмелерге қатысып, бірнеше лицейлерде білім алады. 1898 жылдары заңсыз

басылымдарды сақтағаны үшін, қатаң бақылауға алынып, Вологодск губерниясына жер аударылады. 1901 ж Жер және Мемлекеттік мүлік министрлігіне қызметке шақырылады. Онда Л.Н. Рум Пермь-Вологодск қоныс аудару ұйымында аға топограф болып жұмыс жасап, 1904 ж «Итоги экономического исследования крестьянского населения Усть-Сысольского уезда Вологодской губерний» жинақты редакциялап шығарады. Осы жылы қазан айында ол Орынбор қаласына жіберіледі. Осылайша ол Орал-Торғай статистикалық партиясында біраз жылдар жұмыс істейді.

Төмендегі кестеден Торғай-Орал зерттеу партиясында жұмыс істеген зерттеушілердің құрамы мен олардың жалақылары туралы мәліметтер сақталынған.

Бұл ҚР ОММ мұрағат қорларында сақталынған құжаттардан алынған мәлімет бойынша партия меңгерушісінің ақысы статистика бөлімі меңгерушісінің жалақысынан төмен. Оның себебін біз статистика бөлімі меңгерушісі партия меңгерушісінен көп жұмыс істейтін болғандықтан деп түсіндіреміз.

2-кесте – Торғай-Орал зерттеу партиясының құрамы мен алатын жалақысы туралы мәлімет

Қызметі	Маман саны	Жалақысы	
		1 адамның	Барлығының
Партия меңгерушісі	1	1000	1000 рубль
Статистика бөлімінің бастығы	1	2100	2100 рубль
Жұмысты жүргізуші	4	1800	7200 рубль
Агроном	2	1425	2850 рубль
Техника бөлімінің меңгерушісі	1	1425	1425 рубль
Аға топограф	3	1150	3450 рубль
Топографтар	13	950	12350 рубль
Жан-жақа жіберетін топографтар	17	50	850 рубль
Көмекшілерге (есепке алу, тіркеу)	6	150	900 рубль
Барлығы	48	10050	32150 рубль

Статистикалық зерттеулерді ұйымдастыру мен мәліметтерді редакциялау ісін статистика бөлімінің меңгерушісі П.А. Хворостанский жүргізді. Партияның меңгерушісі және басқарушысы ресми түрде Цабелге жүктелгенімен, зерттеу жұмыстарын басынан соңына дейін П. Хворостанский атқарды. «ҚЖПМ» меңгерушісінің аты аталмайды да.

П. Хворостанский Щербина экспедициясына қатысқан тәжірибелі адамдардың бірі болды. Торғай-Орал облыстары уездеріне арналған 7 томның барлығын ол өзі редакциялап, алғысөзін, қосымша бөлімдерін жазып отырды. П.А. Хворостанский қоныс аудару ісіне байланысты бірқатар еңбектер жазды. Оның «К вопросу о заселении южных уездов Семипалатинской обла-

сти», «Киргизский вопрос в связи с колонизацией степи», «Эволюция киргизского хозяйства в Тургайской области: статистико-экономический очерк» және т.б. зерттеулері жарыққа шыққан.

«ҚЖПМ» Ілбішін уезіне арналған томының алғысөзінде «Наблюдение за подсчетами лежало на бывшем сотруднике статистического отдела А.Б. Байтурсунове», – деп айтылған. Бұл мәліметтен осы зерттеуге қазақтың зиялы тұлғаларының бірі А. Байтұрсыновтың да қатысы болған деген нақтыланбаған болжамымыз бар.

Жалпы Торғай-Орал уездерін зерттеген статистикалық партияның мүшелері туралы көп мәлімет кездеспеді. Ол зерттеушілер өз жұмыстарында көбінесе Щербинаның әдістәсілдерін басшылыққа алып отырды.

П. Хворостанскийдің зерттеу партиясының жинаған деректерін талдау.

П. Хворостанскийдің зерттеу партиясының жинаған дерегі 1904-1912 жж. 8 жыл жүргізілді. Ол 2 облысты және 7 уезд бен 94 болысты зерттеу нысанына алды.

Орал облысы Орал уезі: Қараобын, Бөрілі, Шыңғырлау, Қарашағанақ, Қараағаш, Шелек, Жиренкөпен, Жамбейіт болыстары 1904-1906 жж. зерттеуге алынса, 1904-1907 жж. Темір уезінің: Темір-ұрқаш, Ембі-Темір, Қалмаққырған, Қарағанды, Қилы-үйіл, Құнды-үйіл, Қазбец, Жетікөл, Үйіл, Қайынды, Жиделісағыз, Ембі, Үймағұт-жылытау, Самматай, Ұлы-Сам, Доңыз-тау-ақкөлкен болыстары, 1912 жылы Ілбішін уезінің: Жұбаньшкөл, Әріктікөл, Шалқар, Құрайыл, Қарасу, Бұлдыртын, Өлентін,

Мәтеш, Қалдығайтын, Сабынкөл, Сұналын, Қызылжар, Жақсыбай, Қаракөл, Индер атты болыстар зерттелінді.

Торғай облысының 1908 ж. Торғай уезі: Наурызым-1, Наурызым-2, Тосын, Сары-копен, Шубала, Қаракөген, Қара-Торғай, Сары-Торғай, Қайдауыл, Аққұм, Қызылжігіл, 1909 ж. Қостанай уезінің: Кенарал, Меңдіқара, Қарабалық, Аят, Дамбар, Жылқуар, Сүйіндік, Жетіқара, Қумақ, Аққарға, Бестөбе, Аманқарағай, Арақарағай, Убаған, Сарыой, Шұбар, 1910 ж. Ақтөбе уезі: Бөрте-1, Бөрте-2, Бөрлі, Әлімбет, Тереклі, Аралтөбе, Түзтөбе, Илек, Қаратоғай, Ақтөбе, Хобды, Қарахобды, Бестамақ, Ойсылқара, 1911 ж. Ырғыз уезі: Талдық, Бақсай, Қызылжар, Аманкөл, Кенжеқарын, Тәуіп, Тереклі, Тулағай, Темір-Астау, Қарасай, Шынғыл, Қабырға, Ордақонған, Құланды барлығы 94 болыс зерттелінді. Бұл деректің пайда болу уақытына қарай хронологиялық ерекшелігінен туындаған сыныптау болды.

Зерттеу аймағының ерекшелігіне сай Ф. Щербина басқарған Ақмола, Семей, Торғай облыстарын зерттеген экспедиция материалдары сәйкесінше осы өңірлердің тарихына арналды. Ал П. Хворостанский басқарған Орал-Торғай облыстарын зерттеу партиясы Торғай, Ырғыз, Қостанай, Ақтөбе, Ілбішін, Орал, Темір уездерінің тарихынан құнды мағлұматтар береді.

Орал-Торғай облыстарын зерттеу партияларының нәтижесінде пайда болған «ҚЖПМ» Орынбор қаласында басылып шықты. Төмендегі кестеде осы деректердің шыққан жылдары мен жерлері, негізгі авторлары берілді.

3-кесте – 1904-1912 жж. П.А. Хворостанский басқарған партияның зерттеген қазақ жерлері мен «ҚЖПМ» туралы мәлімет

Зерттелген облыстар	Зерттелген уездер	Материалдарды жинаған экспедиция мүшелері	«ҚЖПМ» басылып шыққан жері мен томдары
Торғай облысы	1. Торғай 2. Ырғыз 3. Қостанай 4. Ақтөбе	П.А. Хворостанский Т.И. Седельников В.П. Семенов Н.П. Шевалье	Том 3. Оренбург, 1911 ж. Том 6. Оренбург, 1913 ж. Том 4. Оренбург, 1912 ж. Том 5. Оренбург, 1912 ж.
Орал облысы	1. Ілбішін 2. Орал 3. Темір	П.А. Хворостанский Т.И. Седельников В.П. Семенов Н.П. Шевалье	Том . Оренбург, 1914 ж. Том 1. Оренбург, 1909 ж. Том 2. Оренбург, 1910 ж.
Барлығы 2 облыс	7 уезд зерттелінді.		7 том

1904-1912 жж Торғай-Орал облыстарын зерттеуге арналған «ҚЖПМ» 7-томдық дерек көзінің пайда болуына тоқталар болсақ, бұл дерек те пат-

ша өкіметінің қоныс аударушыларға «артық» жер көлемін анықтау үшін жүргізген статистикалық партиялардың зерттеуі нәтижесінде дүниеге

келді. Оның ұйымдастырылуы Ф. Щербина басқарған экспедицияға қарағанда ерекше болды. «ҚЖПМ» мазмұнына оның пайда болуының алғышарттары, мақсат-міндеттері ықпал ететіні анық. Олай болса Торғай-Орал зерттеу партиясының ұйымдастырылу жұмыстары мен әдіс-тәсілдерін талдауды жөн деп таптық.

Торғай-Орал облыстарын зерттеу үшін құрылатын статистикалық партияның жұмыстары басталмастан бұрын, статист А.А. Кауфман осы өңірлерге саяхат жасап, өлкеде ұйымдастырылатын зерттеудің жалпы жобасын жасаған болатын. Бұл туралы ол өзінің «Есебінде»: «Жер және Мемлекеттік мүлік министрі менің ұсынысым бойынша, Торғай облысына іргелес жатқан Орал облысына, Торғайдың уақытша партиясының меңгерушісі Л.Н. Цабельді менімен бірге іс-сапарға жіберді», – деп баяндайды. Бұл сапардың негізгі мақсаты – орыс қонысаударушыларына жер алып беру және сол үшін зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру болды. Сонымен Орал қаласында осы мәселеге байланысты мәжіліс өтіп, оған Л.Н. Цабель, облыстың әскери губернаторы генерал-лейтенант К.Н. Ставровский, вице-губернатор К.А. Тарасенко және т.б. қатынасты. Бұл мәжіліс мынадай басты қорытындыларға алып келді:

а. Қырғыздардың (қазақтардың) шаруашылығының басты элементтері мен үй шаруашылығын тіркеу, әсіресе, ең бастысы жерді өңдеу мен мал бағудың ауқымын анықтау;

б. Қазақтардың пайдаланатын жерлеріне қарай топтарға бөліп, жерді пайдалану шекараларын зерттеушілер арқылы тексеру. Топырақтың құнарлығы мен сапасын анализ арқылы арнайы зертханаларда тексеру;

с. Зерттелінетін территорияларды біркелкі табиғи және шаруашылық жағдайына қарап райондарға бөлу, кейіннен олардың әрқайсысына жер пайдалану нормасын бекіту;

Ең бір қиын және күрделі мәселе қазақтардың жер нормасын жасау.

Мәжілістен кейін Орал облысында «артық» жерлерді анықтау үшін Торғай зерттеу партиясы лайық деп табылды, тек қана болашақ Орал зерттеу партиясының құрамына білімді статист-мамандар қажет еді. Осылайша Оралда өзінше бөлек зерттеу партиясы құрылмай, Торғайдың уақытша партиясына мұндағы бүкіл статистикалық жұмыстар жүктелді. Оның меңгерушісіне білікті көмекші және қажетті адамдар мен құрал-саймандар бөліп берілу жоспарланды.

Жұмыстың жүргізілу тәсіліне байланысты айтсақ, ең алдымен топографтар қазақтардың қоныстары мен шекараларын аралап, ал статистер өңірді бақылап көреді. Бұл алдын-ала жүргізілген зерттеудің нәтижесінде зерттеушілердің болыстық аудандардың көлемі туралы жалпы түсініктері пайда болды және осы өлкеден қонысаударушыларға берілетін жердің ыңғайлылығы мен отарлау үшін маңыздылығы анықтала түсті.

Зерттеу партиясына қажетті қаражатты статист А.А. Кауфман есептеп, шамамен Торғай-Орал статистикалық партиясына қанша қаражат қажет екендігі анықталды. Ол:

1. Өңірді алдын-ала жалпы геоботаникалық зерттеулер үшін арнайы маманды шақыру қажет. Әйткені, өлкенің топырақ қабатын зерттеп, оның құнарлы немесе жарамсыздығын анықтау өте ауыр жұмыс. Оған тек білікті, тәжірибелі адамды ғана алу шарт. Оның еңбегі мен көшіп-қонуына жұмсалатын қаражат шамамен – 3000 рубльден кем болмайды;

2. Топырақты анализден өткізу үшін әрқайсысы 75 рубльден тұратын 10 толық және әрқайсысы 30-35 рубльден тұратын 30 толық емес анализ жасау керек. Бұл шаруаға жалпы 1750 рубль қаражат жұмсалады.

3. Вегетативті сынақтар жүргізілсе арнайы ұйымның лаборантын шақыру үшін және күзетші жалдауға шамамен 300 рубль қажет;

4. Метеорологиялық бақылауды ұйымдастыру үшін қажетті құралдарды тәртіп бойынша Бас физикалық обсерваториядан тегін жіберіледі. Бірақта ол құралдардың келуін күту ұзақ уақытты алады. Сондықтан белгілі бір мөлшердегі қаражатты осыған жұмсау қажет. Профессор П.И. Брауновтың пікірінше әрбір тұраққа мына құрал-саймандарды алу керек: жаңбырды өлшеуіш (20 р.), гелиограф (24 р.), флюгер (26 р.), анероид (27 р.), кіші Асман психрометрін (60 р.); Бұл бір тұрақ үшін құралдардың комплектісі шамамен 157 рубльге тоқтайды. Ал барлық тұрақтарға 1100 р. Осылайша істі ұйымдастыру үшін обсерваториядан инструктор шақырып, оған 1000 р. беру қажет. 7 станцияны құруға шамамен 500 р. Ондағы бақылаушылардың әрқайсысына 180 р. барлығына 1260 р. қаражат бөлу керек.

5. Әртүрлі топырақтың құнарлығын, егіннің шығуын байқауға 10 тұрақтың әрқайсысы 3 десятина жеріне егін егу үшін: әр десятинаны жырту үшін-10 р., себілетін тұқымға 6 р. дейін, егу үшін 2 р., егінді жинау үшін 8 р. барлығы 1 десятинаға 26 р., ал 30 десятинаға 780 р. қаражат жұмсалады.

Жалпы зерттеуге А.А. Кауфманның есептеуі бойынша шамамен 20000 р. жұмсалады. Егер де Орал облысын зерттеу партиясы басынан Торғай уақытша партиясынан бөлектеніп құрылатын болса, жоғарыда көрсетілген қаражаттан да көп шығын кететіні анық еді. Демек империя бір оқпен екі қоянды атып, бір партия арқылы екі облысты зерттеу нысанына алды.

Мемлекеттік Жер Мүлкі Департаменті Торғай облысындағы уақытша партияға Ақтөбе уезіне жақын орналасқан Орал облысының Орал уезіне «артық» жер мөлшерін анықтау үшін табиғи-тарихи және экономикалық жағдайын зерттеу жұмыстарын жүргізу туралы 1904 ж. 15 маусымда № 8847 нұсқауды шығарды. Осы нұсқаудың негізінде Орал облысында ең алғашқы зерттеу жұмыстары Орал уезінде 1904-1906 жж. жүргізілді. Статистикалық есептеу жұмыстары 2 жылда жүзеге асты. 1904 жылы қысқа бағдарламаның негізінде Жиренкөпен, Қараағаш, Қарашағанак уездері алдын-ала зерттеуге алынды. 1905 ж. арнайы кеңейтілген бағдарламаның негізінде қалған уездер зерттелінді.

Қорытынды

Жалпы зерттеу жұмыстарының жүргізілуі, қоныс аудару ісі мен қарашекпенділерге қажетті көмек туралы негізгі нұсқаулар мен тапсырмалар, оның барысы мен әдісі, зерттеушілер мен

Қонысаудару басқармаларының меңгерушілері, олардың қызметі туралы «Переселение и землеустройство в Азиатской России» атты заңдар жинағында тәкпіштеліп баяндалған. Бұл жинақ бойынша қонысаударушыларға қажетті жерді анықтау үшін жүргізілген барлық зерттеулер тек келімсектерге ғана көмектесу мақсатында болған. Ал жергілікті халықтың жағдайын ешкім ойлаған да жоқ.

Қорыта келетін болсақ, патша өкіметі Қазақстан жерін отарлау мақсатында бүкіл кең-даласын зерттеп, қазақтар үшін «артық» деп табылатын жерлерді анықтау үшін бірнеше үлкен масштабтағы зерттеу экспедициялар мен статистикалық партияларды құрды. Олардың ортақ мақсаты «артық» деп қазақ жерлерін көбірек алып, осылайша отарлаудың «ғылыми» негізін жасау болды. Бұл зерттеу экспедицияларының жинаған материалдарының негізінде пайда болған «ҚЖПМ» отарлау тарихының дерегі болғанымен, онда Қазақстан тарихын, этнографиясын, геологиясы мен жағрафиясын, ботаникасын, экономикасы мен әлеуметтік құрылымының тарихын байытатын құнды мағлұматтар баршылық. Және бұл дерек көзін талдау нәтижесі ХІХ ғ. соңы – ХХ ғ. басындағы бүкіл қазақ жерінің тарихын қайта жаңғыртуға септігін тигізетіні анық.

Мақала «Ұлы Дала тарихы мен мәдениеті» мақсатты бағдарламасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

- Кауфман А.А. (1903) К вопросу о колонизации Уральской области. (Отчет Члена Ученого Комитета М.З. и Г.И. Командировке летом 1903 г.) Ч. 1. Санкт-Петербург: Типография В.О. Киршбаума, Д.М.– ва Финансовъ, на Дворц. площ.
- Кауфман А.А. (1903) К вопросу о русской колонизации Туркестанского края. (Отчет Члена Ученого Комитета М.–ва З. И Г.И. А.А. Кауфмана по командировке летом 1903 года). – Санкт-Петербург: Типография В.О. Киршбаума.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. (1911). Тургайский уезд. Оренбург. м– ф.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Иргизский уезд. (1913) Оренбург. м–ф.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Кустанайский уезд. (1912) Оренбург. м– ф.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Лбищенский уезд. (1914) Оренбург. м– ф.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Уральский уезд. (1909). Оренбург. м– ф.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Темирский уезд. (1910). Оренбург. м– ф.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Актюбинский уезд. (1912) Оренбург. м– ф.
- Хворостанский П. (1915) Эволюция киргизского хозяйства в Тургайской области: статистико–экономический очерк. Вопросы колонизации. № 18.

References

- Kaufman A.A. (1903) K voprosu o kolonizacii Ural'skoj oblasti. (Otchet Chlena Uchenogo Komiteta M.Z. i G.I. Komandirovke letom 1903 g.) [On the question of the colonization of the Ural region. (Report of the Member of the Scientific Committee of the Ministry of Agriculture and State Property of the Mission in the summer of 1903)]. Sankt-Peterburg: Tipografija V.O. Kirshbauma, D.M.– va Finansov', na Dvorc. ploshh., vol. 1.
- Kaufman A.A. (1903) K voprosu o russkoj kolonizacii Turkestanskago kraja. (Otchet Chlena Uchenago Komiteta M.–va Z. I G.I. A.A. Kaufmana po komandirovke letom 1903 goda) [To the question of the Russian colonization of Turkestan. (Report of the Member of the Scientific Committee of the Ministry of Agriculture and State Property of the Mission in the summer of 1903)]. Sankt-Peterburg: Tipografija V.O. Kirshbauma.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko-Ural'skogo peregelencheskogo rajona. Turgajskij uezd [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the Statistical Party of the Turgai-Uralsky resettlement area. Turgai uezd.] (1911). Orenburg, m– f.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko-Ural'skogo peregelencheskogo rajona. Irgizskij uezd [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the Statistical Party of the Turgai-Uralsky resettlement area. Irgiz uezd.] (1913). Orenburg, m– f.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko-Ural'skogo peregelencheskogo rajona. Kustanajskij uezd [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the Statistical Party of the Turgai-Uralsky resettlement area. Kustanai uezd]. (1912). Orenburg, m– f.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko-Ural'skogo peregelencheskogo rajona. Lbishhenskij uezd [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the Statistical Party of the Turgai-Uralsky resettlement area. Lbishhensky uezd]. (1914). Orenburg, m– f.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko-Ural'skogo peregelencheskogo rajona. Ural'skij uezd [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the Statistical Party of the Turgai-Uralsky resettlement area. – The Ural uezd.]. (1909). Orenburg, m– f.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko-Ural'skogo peregelencheskogo rajona. Temirskij uezd [Materials on the Kyrgyz land tenure, collected and developed by the Statistical Party of the Turgai-Uralsky resettlement area. Temirsk uezd.]. (1910) Orenburg, m– f.
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko-Ural'skogo peregelencheskogo rajona. Aktjubinskij uezd [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the Statistical Party of the Turgai-Uralsky resettlement area. Aktobe uezd.]. (1912). Orenburg, m– f.
- Hvorostanskij P. (1915) Jevoljucija kirgizskogo hozjajstva v Turgajskoj oblasti: statistiko–jekonomicheskij ocherk [Evolution of the Kyrgyz economy in the Turgai region: a statistical and economic essay]. Voprosy kolonizacii. no 18.